

O'ZBEK TOPONIMLARIDA ANTROPOMORFIK METAFORA: INSON TANASI A'ZOLARI NOMLARIDAN HOSIL BO'LGAN GEOGRAFIK NOMLAR

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22763063>

Maxmudova Shaxloxon Sayfiddin qizi

Qo'qon davlat universiteti, 2- bosqich magistranti

E-mail: egamberdiyevashahloxon551@gmail.com | Tel: +998 91 152 67 03

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek toponimik tizimidagi antropomorfik metaforalar, xususan, inson tanasi a'zolari nomlaridan (bosh, yuz, ko'z, og'iz, bo'g'iz, bel, yon, bag'ir, tirsak, etak, burun, qo'l kabi) hosil bo'lgan geografik nomlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda antropomorfik metaforaning kognitiv mexanizmi - inson tanasi obrazining relyef shakllariga ko'chirilishi orqali borliqni til vositasida "insonlashtirish" hodisasi yoritiladi. Toponimlar semantik guruhlariga ajratilib, har bir guruh konkret misollar bilan asoslanadi, ularning nominatsion motivlari va lingvokognitiv tabiati ochib beriladi.

Kalit so'zlar

toponim, antropomorfik metafora, kognitiv metafora, nominatsiya, semantik ko'chish, geografik atama, relyef, motivatsiya, onomasiologik model, o'zbek tili.

Аннотация

В данной статье анализируются антропоморфные метафоры узбекской топонимической системы, в частности географические названия, образованные от наименований частей человеческого тела (бош - голова, юз - лицо, кўз - глаз, оғиз - рот, бўғиз - горло, бел - поясница, ён - бок, бағир - грудь, тирсак - локоть, этак - подол, бурун - нос, қўл - рука). Рассматривается когнитивный механизм антропоморфной метафоры - перенос образа человеческого тела на формы рельефа. Топонимы распределены по семантическим группам, для каждой группы приводятся конкретные примеры и раскрывается их номинационная мотивация.

Ключевые слова

топоним, антропоморфная метафора, когнитивная метафора, номинация, семантический перенос, географический термин, рельеф, мотивация, ономаσιологическая модель, узбекский язык.

Abstract

This article analyzes anthropomorphic metaphors in the Uzbek toponymic system, specifically geographical names formed from human body-part terms (bosh - head, yuz - face, ko'z -eye, og'iz - mouth, bo'g'iz - throat, bel - waist, yon - side, bag'ir -breast, tirsak - elbow, etak - hem/skirt, burun - nose, qo'l -hand). The study examines the cognitive mechanism of anthropomorphic metaphor - the transfer of the human body image onto landforms. The toponyms are grouped semantically, with concrete examples illustrating the motivation and linguo-cognitive nature of each group.

Keywords

toponym, anthropomorphic metaphor, cognitive metaphor, nomination, semantic transfer, geographical term, relief, motivation, onomasiological model, Uzbek language.

Toponimika - geografik nomlarning kelib chiqishi, lingvistik tabiati va nominatsion qonuniyatlarini o'rganuvchi onomastikaning yirik bo'limi hisoblanadi⁵. Joy nomlari xalqning tarixi, dunyoqarashi va tilining ko'zgusi bo'lib, ularning katta qismi metaforik yo'l bilan, ya'ni bir predmet yoki hodisa nomining boshqa, unga tashqi yoki funksional jihatdan o'xshash obyektga ko'chirilishi asosida yuzaga kelgan. Metaforik nominatsiyaning eng qadimiy va universal ko'rinishlaridan biri - antropomorfik metafora, ya'ni inson tanasi a'zolari nomlarining tabiat obyektlariga, xususan, relyef shakllariga ko'chirilishidir.

Antropomorfik metafora inson va unga xos bo'lgan tana a'zolari nomlari asosida hosil qilingan metafora turi sifatida belgilanadi: ko'z, og'iz, tish, quloq, yon, bel kabi leksemalar dastlab insonning o'zini ifodalab, keyinchalik metaforik ko'chirish yo'li bilan tabiatdagi o'xshash shakldagi yoki funksiyadagi obyektlarni nomlash uchun xizmat qila boshlagan⁶. Bu hodisa tilshunoslikda kognitiv metafora nazariyasi doirasida ham izohlanadi: inson borliqni, avvalo, o'z tanasi orqali idrok etadi va shu idrok modelini tashqi olamga, jumladan, geografik makonga ko'chiradi⁷. Natijada tabiiy obyektlarning "boshi", "oyog'i", "yelkasi", "bag'ri" kabi "tana a'zolari" paydo bo'ladi - bu esa insonning makonni o'zligi orqali anglash, uni "insonlashtirish" tamoyilining til faktidir.

⁵ Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy nashriyoti", 2006. – B. 9.

⁶ Abdullayeva M. Madaniyat va til o'rtasidagi bog'liqlik: antropomorfik metaforalarning tahlili // O'zbekiston tilshunosligi jurnali. – 2022.

⁷ Arutyunova N.D. Metafora i diskurs // Teoriya metafory. – M.: Progress, 1990. – S. 5–32.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o'zbek toponimiyasida antropomorfik metafora keng tarqalgan bo'lishiga qaramay, u hozirgacha alohida, tizimli tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o'rganilmagan; ko'pincha bu hodisa oronimiya yoki gidronimiyaning yon masalasi sifatida qisqagina tilga olib o'tiladi⁸. Shu boisdan mazkur maqolaning maqsadi - o'zbek tilidagi tana a'zolari nomlaridan hosil bo'lgan toponimlarni yig'ish, ularni semantik guruhlariga ajratish va har bir guruhning nominatsion motivini, lingvokognitiv tabiatini yoritishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda toponimik materiallar tasviriy metod, komponentli va motivatsion tahlil, shuningdek onomasiologik model asosida guruhlash usuli yordamida o'rganildi. Manba sifatida T.Nafasov va V.Nafasovning "*O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati*"⁹, Z.Do'simov va X.Egamovning "*Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati*"¹⁰, H.Hasanovning geografik nomlarga oid asari¹¹ hamda S.Qorayevning "*Toponimika*"¹² nomli qo'llanmasidan foydalanildi. Tanlangan toponimlar ularning asosida yotgan tana a'zosi nomiga ko'ra sakkizta semantik guruhga ajratildi.

Tahlil va natijalar

O'zbek tilida antropomorfik metafora asosida shakllangan geografik nomlarni va geografik atamalarni tana a'zosi nomiga ko'ra quyidagi semantik guruhlariga ajratish mumkin.

1. "Bosh" va "tepa" semantik guruhi

Bosh so'zi insonning eng yuqori, boshqaruvchi a'zosi bo'lib, bu semantika geografik makonga ko'chirilganda "boshlanish nuqtasi" yoki "yuqori qism" ma'nosini kasb etadi: *anhorning boshi*, *ariq boshi*, *Boshqo'rg'on*, *Boshbuloq* kabi nomlar suv manbaining yuqori, boshlanish qismini bildiradi¹³. Tepa atamasi ham antropomorfik jihatdan boshning yuqori qismi - tepasi bilan bog'liq bo'lib, keyinchalik mustaqil geografik termin sifatida "do'ng joy, balandlik" ma'nosida qo'llangan: *Oqtepa*, *Qoratepa*, *Chinortepa* kabi juda ko'p oykonim va oronimlar shu asosda yuzaga kelgan.

2. "Yuz", "peshona" va "oldi" semantik guruhi

Insonning yuzi obyektning old, ko'zga tashlanuvchi tomonini bildiruvchi metaforaga asos bo'ladi. Tog'ning "yuzi" yoki "peshonasi" deganda uning quyoshga qaragan, tik va ochiq yon bag'ri nazarda tutiladi, bu asosda *Tepapeshona*,

⁸ Madraximov A.E. Oronimiyada obrazli onomasiologik modellar // Jizzax viloyatidagi ekologik toponimlar tahlili. – 2023.

⁹ Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. – Toshkent, 2013.

¹⁰ Do'simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1977.

¹¹ Hasanov H. O'zbekiston geografik nomlari. – Toshkent: Yozuvchi, 1998.

¹² Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy nashriyoti", 2006. – B. 9.

¹³ Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. – Toshkent, 2013.

Qoyapeshona kabi mikrotoponimlar shakllangan. Bunday nomlar relyef obyektining insonga nisbatan “yuzma-yuz” turishini, uning eng ko‘zga ko‘rinadigan qismini ifodalaydi.

3. “Ko‘z” semantik guruhi

Ko‘z leksemasi insonning ko‘rish a‘zosini bildirishdan tashqari, “doiraviy teshik, manba, chiqish nuqtasi” ma’nosida ham metaforik ko‘chishga uchraydi: *buloq ko‘zi, suv ko‘zi, ignaning ko‘zi* kabi birikmalar shundan dalolat beradi¹⁴. Xalq orasida bulog‘ning yer ostidan chiqadigan manbai aynan “ko‘z” deb ataladi, bu esa ko‘zning “suv chiqadigan teshik” obraziga o‘xshashligiga asoslangan. Shu asosda bir qator *Ko‘zbuloq* turidagi gidronimlar yuzaga kelgan.

4. “Og‘iz” va “bo‘g‘iz” (daryo va dara) semantik guruhi

Daryo yoki ariqning suvga quyilish joyi, shuningdek dara yoki g‘orning kirish qismi *og‘iz* yoxud *dahana* atamasi bilan ifodalanadi: *dara og‘zi, g‘or og‘zi, daryoning quyilish joyi* - barchasi dahana deb ataladi, ariq yoki kanal boshlanadigan joy ham shu tarzda nomlanadi¹⁵. Bo‘g‘iz va tomoq esa tog‘lar orasidagi tor, siqiq o‘tish yo‘lini - darani - bildiradi, chunki relyefning bu qismi inson tanasidagi tor “bo‘g‘iz” qismiga o‘xshatiladi.

5. “Bel” semantik guruhi

Bel so‘zi o‘zbek geografik terminologiyasida eng barqaror antropomorfik metaforalardan biri bo‘lib, tog‘ tizmasidagi pastqam, o‘tish mumkin bo‘lgan joyni - dovonni - bildiradi: *Qamchiq beli, Yipak beli, Toshkent beli* kabi nomlar tog‘ tizmasining inson beliga o‘xshab “torayib qolgan”, kesib o‘tish mumkin bo‘lgan qismini anglatadi¹⁶. Bu metafora nafaqat shakliy, balki funksional o‘xshashlikka ham asoslangan: bel qanday qilib tananing yuqori va quyi qismini bog‘lasa, dovon ham tog‘ning ikki tomonini bog‘laydi.

6. “Yon”, “bag‘ir” va “etak” semantik guruhi

Yon so‘zi obyektning kengaygan chekka qismini, bag‘ir esa tog‘ yonbag‘rini, ya’ni uning tik yon bag‘rini bildiradi: *tog‘ bag‘ri, tepalik yoni* kabi birikmalar keng qo‘llanadi. Etak atamasi esa insonning kiyimi - ko‘ylak etagi - bilan bog‘liq bo‘lib, tog‘ning quyi, tekislikka tutashgan qismini ifodalaydi: *tog‘ etagi, Chimyon etagi* kabi nomlar shu asosda yasalgan. Bu guruh insonning yuqoridan pastga qarab kengayib boruvchi kiyim va tana qismlari obrazini relyefga ko‘chirish orqali hosil bo‘lgan.

7. “Tirsak”, “orqa” va “burun” semantik guruhi

¹⁴ Abdullayeva M. Madaniyat va til o‘rtasidagi bog‘liqlik: antropomorfik metaforalarning tahlili // O‘zbekiston tilshunosligi jurnali. – 2022.

¹⁵ Do‘simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1977.

¹⁶ Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: “O‘zbekiston faylasuflari milliy nashriyoti”, 2006. – B. 9.

Daryoning keskin burilish joyi xalq tilida *tirsak* deb ataladi -*daryo tirsagi* iborasi bunga misol bo'ladi; bu metafora insonning bukilgan tirsagi bilan daryo o'zanining burchak hosil qilib burilishi orasidagi shakliy o'xshashlikka asoslangan¹⁷. Burun so'zi esa suv havzasiga yoki tekislikka cho'zilib chiqqan yer bo'rtmasini, ya'ni burun (kabodiyon/qirg'oq bo'rtmasi) shaklidagi relyef qismini nomlaydi. Orqa atamasi esa obyektning quyoshga teskari, soyabon tomonini bildirib, *tog'ning orqasi* kabi birikmalarda qo'llanadi.

8. "Qo'l", "panja" va "barmoq" semantik guruhi

Tog' tizmasining bir necha tarmoqqa ajralib ketishi ko'pincha *tizma panjalari*, *tizma barmoqlari* tarzida ifodalanadi - bu yerda insonning panjasi va barmoqlaridan tarqalgan shoxobchalar obrazi tog' tarmoqlariga ko'chiriladi¹⁸. Bunday nomlanish modeli kognitiv jihatdan yuqorida ko'rib chiqilgan barcha guruhlar bilan bir tamoyilga bo'ysunadi: inson o'z tanasining tuzilishini makonni tushunish va nomlash uchun "olcham" sifatida ishlatadi.

Xulosa

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek toponimik tizimida antropomorfik metafora aloqida, izchil qo'llaniladigan nominatsion model hisoblanadi. Bosh, tepa, yuz, ko'z, og'iz, bo'g'iz, bel, yon, bag'ir, etak, tirsak, burun, panja va barmoq kabi tana a'zolari nomlari relyef shakllarining tuzilishi, joylashuvi va funksiyasini ifodalash uchun sistemali ravishda qo'llaniladi¹⁹. Bu hodisa tasodifiy emas, balki insonning atrof-muhitni avvalo o'z tanasi orqali idrok etish va nomlash tamoyiliga asoslangan universal kognitiv mexanizmning til faktidir. Antropomorfik toponimlarning har bir semantik guruhi ma'lum bir nominatsion motivga (shakliy, funksional yoki joylashuv o'xshashligiga) tayanadi, bu esa o'zbek tilining boy metaforik salohiyatidan va xalqning tabiatni insonparvarlashtirib idrok etish an'anasidan dalolat beradi. Mavzu keyingi tadqiqotlarda mintaqaviy toponimik materiallar asosida kengroq o'rganilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qorayev S. Toponimika. - Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy nashriyoti", 2006.

¹⁷ Hasanov H. O'zbekiston geografik nomlari. - Toshkent: Yozuvchi, 1998.

¹⁸ Norbo'tayev Sh.T. Kognitiv metafora sifatida toponimlar: o'zbek va xitoy maqollarida makon

¹⁹ Begmatov E. O'zbek ismlari ma'nosi. - Toshkent: Fan, 1998.

2. Nafasov T., Nafasova V. O‘zbek tili toponimlarining o‘quv izohli lug‘ati. – Toshkent, 2013.
3. Do‘simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1977.
4. Begmatov E. O‘zbek ismlari ma’nosi. – Toshkent: Fan, 1998.
5. Hasanov H. O‘zbekiston geografik nomlari. – Toshkent: Yozuvchi, 1998.
6. Arutyunova N.D. Metafora i diskurs // Teoriya metafory. – M.: Progress, 1990. – S. 5–32.
7. Abdullayeva M. Madaniyat va til o‘rtasidagi bog‘liqlik: antropomorfik metaforalarning tahlili // O‘zbekiston tilshunosligi jurnali. – 2022.
8. Madraximov A.E. Oronimiyada obrazli onomasiologik modellar // Jizzax viloyatidagi ekologik toponimlar tahlili. – 2023.
9. Norbo‘tayev Sh.T. Kognitiv metafora sifatida toponimlar: o‘zbek va xitoy maqollarida makon konseptining strukturasi // Science and Education. – 2026. – 7(4). – B. 825–828.